

כשהדמיון חובר אל הזיכרון הקיבוצי

תרגום ראשון לעברית של מבקר התרבות ג'פרי הרטמן, מי שייסד בין השאר את "ארכיון הווידיאו של ייל לעדויות של ניצולי השואה" וטבע את המושג "הזיכרון הנעדר", הנוגע לתולדות השחורים בארה"ב ולניצולי השואה, שעדויותיהם בעל-פה מבטאות מעורבות ולא אובייקטיביות, בניגוד ליובשנות של ההיסטוריון

אביהו זכאי 27.03.2019 13:47

טקסט, רוח ובת קול — מסות, מאת ג'פרי הרטמן, מאנגלית: דבי אילון, עורכת: לילך לחמן, הוצאת רסלינג, 2018, 160 עמודים

ג'פרי הרטמן (1929-2016) היה חוקר שירה ומבקר תרבות רב השפעה שלימד שנים רבות באוניברסיטת ייל. לראשונה אפשר עכשיו לקרוא בעברית חלק מיצירתו המרשימה. באסופה כלולים מאמרים המייצגים שלושה תחומים מרכזיים בהגותו של הרטמן — הפואטיקה הרומנטית, מדרש והתגלות, ועדות וזיכרון. הרטמן נולד בפרנקפורט וב-1939, כשהיה בן עשר, נשלח בגפו לאנגליה ב"טרנספורט הילדים", אותו מאמץ להצלתם של אלפי ילדים יהודים בתשעת החודשים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. ב-1946 עבר הרטמן לניו יורק, שם כבר המתינה לו אמו (אביו נעלם מחייו עוד כשהיה בגרמניה). ב-1949 השלים את לימודיו לתואר הראשון בספרות השוואתית במכללת קווינס. הוא המשיך את לימודיו באוניברסיטת דיון כעמית תוכנית פולברייט, ואת לימודי הדוקטורט בספרות השוואתית עשה והשלים באוניברסיטת ייל ב-1953.

בעת שהותו באוניברסיטת ייל פגש באריך אוארבך, הפילולוג הגרמני-יהודי הדגול שחיבר בעת שהותו כפליט באיסטנבול במלחמת העולם השנייה את ספר היסוד בספרות השוואתית, "מימזיס". אוארבך השפיע עמוקות על הרטמן. שניהם היו גולים מגרמניה הנאצית. בעת שהרטמן לימד בייל בשנות החמישים סיפר לו אוארבך סיפור עצוב על כנר אחד, "פליט כמוהו, אשר התלונן שבאמריקה הכינור שלו משמיע צלילים אחרים". הוכחה לכך שחווית הגלות השפיעה עמוקות על הרטמן נמצאת בכותרת האוטוביוגרפיה שלו מ-2007, "סיפורו של מלומד: מסע אינטלקטואלי של ילד עקור מאירופה".

במאמרו "מדרש כהלכה וכספרות" (1994), המופיע בספר, הרטמן מגלה טפח מחוויותיו ודעותיו על המשטר הנאצי הברברי: "איני מסוגל לשכוח איך השמיצו את הכתבים האלה [המדרש], ואיך הבורות הציבורית תמכה בדיבה זאת בתקופה הנאצית". גם אוארבך, בספרו "מימזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב" (1946), יצא חוצץ נגד הפילולוגיה הארית המבוססת על מיסטיקה פולקיסטית והיסטוריוגרפיה נאצית, שדגלה בעליונות הגזע הארי, גזענות, אנטישמיות, לאומנות צרה ושוביניזם בוטה, ולכן חתרה לעקור את התנ"ך מהקאנון הנוצרי ובכך להסירו גם מתוך מרקם התרבות והציביליזציה האירופית. מבחינה זו, "מימזיס" היא אפולוגיה גדולה ומקיפה להגנתה ולהצדקתה של המסורת ההומניסטית היהודית-נוצרית המערבית ברגעיה הקשים ביותר, בימי מלחמת העולם השנייה.

מאוחר יותר, הרטמן חזר לחוויה קיומית זו של גלות כשייסד לצד אחרים באוניברסיטת ייל את "ארכיון הווידאו של ייל לעדויות של ניצולי השואה". היה לו גם קשר מיוחד לישראל והוא לימד באוניברסיטה העברית בירושלים, בר אילן ותל אביב.

המסה הראשונה בספר נושאת את השם "טקסט, רוח ובת קול" (1999), והיא משקפת את יכולת הפרשנות המרשימה של הרטמן וקסם כתיבתו הרב. הוא דן בנושא חשוב ביותר, אף שלרוב לא נוטים לשים לב אליו, "התכיפות שבה צץ העל טבעי ומשמש נושא לדיון". לשון אחר: ההשפעה הרחנית הטמירה של טקסט מסוים על הנפש והרוח.

בהקשר זה של היחס בין טקסט לנפש מנתח הרטמן את מקום ה"הקשבה" בחוויה הרחנית, כגון "דבר קטוע כמו משפט שנתקלו בו" אנשים באקראי ש"חולל בהם שינוי רדיקלי ושלח אותם לדרך חדשה". דוגמה בולטת ביותר לכך היא הקדוש אוגוסטינוס, שביושבו בגן במילאנו שמע קול ילדותי שמצווה עליו: "טול וקרא", "טול וקרא" (tolle lege). בעקבות כך הוא פתח את כתבי השליח פאולוס וקרא מתוכם את הפסוק: "לא במהומות ובמשתאות שיכורים, לא בתאוות ובהפקרות, לא במדון ובריב, אלא קבל עליך את האדון ישו המשיח ואל תשים לבך אל הבשר ואל תאוותיו" (אל הרומיים 13, 14-13). כתוצאה מכך עבר אוגוסטינוס הפיכת לב ונהפך לנוצרי מאמין.

בהשארת חוקר התלמוד הנודע שאול ליברמן, הרטמן טוען גם שפרקטיקה זו של ניבוי טקסט בנוגע לתמורה במצבו הקיומי של האדם היא גם המקור לרעיון המסקרן של אותה "בת קול", הנמצאת גם בכותרת מאמרו, ש"נשמעה בתקופה שבה קולו של האל עצמו לא נשמע עוד", משמע בתקופה שלאחר ימי הנבואה, בין המאה השנייה לפני הספירה למאה החמישית לספירה, שבה פעלו חז"ל. המסה השנייה נושאת את השם "המדרש כהלכה וכתרבות" ועניינה פרשנות מקראית על ידי בני סמכא עתיקים או אנשי המדרש, המשתמשים באופן פרשנות הנפוץ בתלמוד. המסה נפתחת כאמור לעיל בביקורת על הנאצים שהשמיצו את הכתבים הללו, ונמשכת בתיאור השפעת הפרשני המגולם בטקסט המדרשי. במיוחד ביהדות, קובע הרטמן, "הפרשנות נעשית לצורה מוסמכת של חשיבה יצירתית". במקום תיאולוגיה סמכותית "המנסחת בחיבורים אריסטוטליים", כגון מכלול התיאולוגיה מאת תומס אקווינס, "עיקר המורשת שלנו הוא נספח מורכב ורב קולי בדמותו של המדרש". ביהדות, הוא מסביר, פרשנות היא יצירה מקורית בפני עצמה. הפרשן מפעיל "לחץ על התנ"ך". הוא אינו מסתפק רק בטקסט אלא מוסיף מדרש, ולכן במסורת הרבנית מתאפיין הפרשן כמי שנוטל חלק ב"השתתפות פרשנית" בכך המדרש הוא יחיד במינו, קובע הרטמן, "בגלל יחסו הקרוב ועם זאת הגמיש לטקסט קנוני, בגלל האופן שבו הפירוש הופך לפירוש-ועוד".

שלוש המסות החותמות את הספר מתייחסות לזיכרון ציבורי, שירה לאחר השואה ומפעל העדויות בעל פה של ניצולי השואה באוניברסיטת ייל. המסה "זיכרון ציבורי ואי-נחת" נכתבה לאחר הטבח בסרברניצה ביולי 1995 בבוסניה והרצגובינה. אדישות העולם לטבח זה גילתה, הוא מודה בעצבות, כי אפילו היו יודעים במערב על השואה לא היו עושים דבר, כי מול זוועות אלה אנו חווים את "התחושה של לא לחוש זאת". זיגמונט באומן, הסוציולוג היהודי-פולני, כינה תופעה זאת בשם "ייצור של קהות מוסרית". דבריו של הרטמן כרוכים גם הדוקות לדבריו של ניל פוסטמן, התיאורטיקן של תקשורת ההמונים, שבספרו "טכנולוגיה: כניעתה של התרבות לטכנולוגיה" (1992) מיצר על כך שהדיון בטלוויזיה הוא דיון רדוד מאוד המביא לקהות מוסרית מאחר שהדרך שהטלוויזיה מציגה נושא היא כסיפור, לרוב בן שלושים עד מאה ושמונים שניות ובממוצע פחות מדקה, והכל מוצג כמו תוכנית בידור.

לשאלת הזיכרון הקיבוצי שבכותרת המסה, הרטמן דן ביוזמות ספרותיות הנענות לאתגר של "חיבור הדמיון אל הזיכרון הקיבוצי". הראשונה הוא ספרה של טוני מוריסון, "חמדת" (1987), הדן בצורה

נוקבת באהבת אם, רצח ודיכוי בתקופת עבודת האפריקאים בארצות הברית לפני ולאחר שחרור העבדים. ספר זה, לדעת הרטמן, הוא בבחינת ספר ה"זכור" של השחורים בארצות הברית. הוא חושף קושי מיוחד הנוגע ל"זיכרון הנעדר", משמע העדרם של זיכרונות ותיעוד היסטורי של מי שחיו ופעלו על בימת ההיסטוריה. כמי שמשוללים כל היסטוריה, השחורים בארצות הברית לא יכולים אלא להציגה, כמות שעושה מוריסון, "בלבוש פנטסיה" או בדמות של "נפש שקמה מן המתים בדמות מעולם הרוחות". כך ספרות והיסטוריה נכרכות יחדיו בעיצוב זיכרון קיבוצי.

לדברים נכוחים אלה של הרטמן על הקשר בין תיעוד בעל פה להיסטוריה ומצפון יש גם השלכות להיסטוריה של ישראל והם נוגעים בסוגיית הפליטים הפלסטינים. שהרי גם לאותם פלסטינים שיצאו או ברחו עקב מלחמת העצמאות יש "זיכרון נעדר". זכור לדוגמה הוויכוח הנוקב על הפוליטיקה של הזיכרון אצלנו בשאלת עבודת התואר השני שכתב תדי כ"ץ, שהוגשה ב-1998 ואושרה על ידי אוניברסיטת חיפה. לאחר מכן היא נפסלה בשל ויכוח על מהותו ותוקפו של תיעוד בעל פה. עבודה זו דנה בין השאר בהרג פלסטינים בכפר טנטורה על ידי אנשי חטיבת אלכסנדרוני לאחר שהללו נכנעו. בעבודתו הסתמך כ"ץ על ראיונות עם פלסטינים ועם לוחמי החטיבה. בעת הוויכוח הסוער על פרשה זו, שאף הביא לביטולה, ההיסטוריון אילן פפה טען כי יש בידו עדויות המאשרות את הטבח, וכן, וזה הדבר הנוגע לענייננו כאן, שלעדויות שבעל פה יש תוקף שווה לזה של תעודות ארכיוניות כמקור היסטורי.

הנה כי כן, להרטמן אין כל בעיה בנוגע לאיסוף עדויות בעל פה מהשואה: "הצדקתן של עדויות שבעל-פה, אם יש צורך בצידוק, הוא באפשרות שניתנה לניצולים לדבר בשל עצמם" ו"מחובתנו לשקם את הדיאלוג עם אנשים שניסיונם חרץ בהם צלקת כה עמוקה עד שהיטמעות מלאה בחיי היומיום היא רק מראית עין". האם הרטמן מעיד כאן על עצמו ולא רק על עדויות הניצולים עצמן? דומה שהתשובה ברורה מאליה. כחוקר ספרות ושירה הוא קובע שלשון העדויות אינה דומה "למרביית השירה המוכרת לנו, שלא לומר של הפרוזה".

הרטמן יסד את ארכיון הווידיאו באוניברסיטת ייל כדי לאסוף עדויות בעל פה של ניצולי שואה, בין השאר כי ברור לו לגמרי שמשובל הניירת הביורוקרטית הגדול והעצום שהותירו מאחוריהם הנאצים לא ניתן לשחזר תמונה מהימנה של השואה. ובכלל, במקורות ההיסטוריים המסורתיים קולות הקורבנות לרוב אינם נשמעים, והם נותרים רק "בתצלומים משפילים או זוועתיים". היסטוריונים מקצועיים טוענים כי זיכרונות אלה לא יכולים לשמש מחקר היסטורי מאחר שהיסטוריה בעל-פה מהימנה עוד פחות ממכתבים ומיומנים. בניגוד גמור לכך, מדגיש הרטמן, העדויות שבעל-פה הן "מקהלת קולות, אותה יישות המורכבת מיישויות רבות, החיה ונוכחת כל כך בממזרים ספרותיים או בתיעוד שבעל-פה", הן מבטאות מעורבות ולא אובייקטיביות, בניגוד ליובשנות של ההיסטוריון. כך, מול ביקורת ההיסטוריונים המקצועיים, תיעוד הזיכרונות שבעל-פה, קובע הרטמן, אינו "מנסה להפוך את הניצולים להיסטוריונים אלא מייחס להם ערך כעדים אנושיים למצב של שלילת האנושיות". דבר זה חשוב ביותר, שאמלא כן בזיכרון ייחרתו רק דימויים "שנוצרו בידי המרצחים".

ההבחנה בין היסטוריה שבעל-פה וזו שבכתב מאבדת את משמעותה, כותב הרטמן, שעה שאנו "זוכרים ששום דבר לא היה אמור לצאת מאושוויץ — בכתב או בעל-פה". וללא זיכרונות ועדויות חיות מהשואה מה שהיה נותר בדינו היו רק רשומות ביורוקרטיות של שמות ומספר הנרצחים, ללא מתן קול וזכות דיבור למי שחיו וסבלו שם.